

e-ISSN: 2619-9114

Haziran / June 2025, Cilt / Volume 9, Sayı / Issue 1

Hz. Peygamber'in Hadislerinde Îcâz: Cibrîl Hadisindeki İhsan Kavramı Örneği

The Concept of Îcâz in The Hadiths of The Prophet: The Example of Ihsan in The
Hadith of Cibrîl

Mehmet Nezir ESİN

Dr. Öğretim Üyesi, Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Gaziantep, Türkiye
Assistant Professor, Gaziantep Islamic Science and Technology University, Faculty of Islamic
Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric, Gaziantep, Turkey
seydam.21@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7146-4748>

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Esin, Mehmet Nezir. "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Îcâz: Cibrîl
Hadisindeki İhsan Kavramı Örneği". *Batman Akademi Dergisi* 9/1 (Haziran 2025), 41-54.

Doi: <https://doi.org/10.58657/batmanakademi.1623861>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 20 Ocak 2025

Accepted / Kabul Tarihi: 28 Nisan 2025

Published / Yayın Tarihi: 30 Haziran 2025

Pages / Sayfa: 41-54

Plagiarism / İntihal:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu
makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

(Bu çalışma, 13 Aralık 2023 tarihinde Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam
Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı bünyesinde tamamlanan 'Sahîh-i Müslim'deki
Hadislerin Edebî Sanatlar Açısından İncelenmesi (Îcâz, İtnâb, Müsâvât ve Kasr Bağlamında)' başlıklı
doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.)

Öz: Bir belâgat terimi olan icâz, Arap edebiyatında ve özellikle İslâmi metinlerde büyük bir öneme sahip olup, az lafızla çok anlam ifade etme sanatı olarak tanımlanır. Bu sanatın kökeni, Arap dili ve kültüründe derin bir geçmişe dayanmakta olup, özellikle Kur'ân ve hadislerde kendini gösteren edebi bir zenginlik olarak önümüze çıkmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde, belâgat ilminin zamanla nasıl bir disiplin haline geldiği ve meânî ilminin bu disiplin içindeki yeri üzerinde durulmuştur. Öte yandan icâz kavramının sözlük ve terim anlamları incelenmiş, bu sanatın Arap dili mantığıyla olan ilişkisi ve Arap edebiyatındaki yeri zikredilmiş, ardından Hz. Peygamber'in hitabetine odaklanılmış ve onun mesajlarını kısa, net ve anlaşılır bir şekilde ifade edebilme kabiliyetinin icâz sanatıyla olan bağlantısı üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, İslâm kültüründe önemli bir yer tutan "ihsân" kavramı ele alınmış ve Hz. Peygamber'in, Cibril hadisi çerçevesinde "ihsân nedir" sorusuna verdiği cevabın, icâz sanatının en güzel örneklerinden biri olduğu vurgulanmıştır. Hadisteki "ihsân" kavramının, az ve öz bir anlatımla çok derin anlamlar ifade ettiği belirtilmiş; icâz sanatının, İslâm kültüründe dini ve ahlaki öğretilerin etkili bir şekilde aktarılmasında nasıl bir rol oynadığı detaylandırılmıştır. Bunun sonucunda icâz sanatı, yalnızca edebi bir sanat değil, aynı zamanda dini metinlerin ve özellikle hadislerin doğru anlaşılmasında anahtar bir unsur olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Belâgat, Meânî, İcâz, Hadis, İhsân.

Abstract: Ijaz, a term in rhetoric, is defined as the art of expressing a lot of meaning with a few words, which is of great importance in Arabic literature and especially in Islamic texts. The origin of this art has a deep past in the Arabic language and culture, and it emerges as a literary richness that manifests itself especially in the Quran and hadith. In the introduction part of the study, how the science of rhetoric became a discipline over time and the place of the science of meani within this discipline are emphasized. On the other hand, the lexical and terminological meanings of the concept of ijaz are examined, the relationship of this art with the logic of the Arabic language and its place in Arabic literature are mentioned, then the focus is on the oratory of the Hz. Prophet and the connection between his ability to express his messages in a short, clear and understandable way and the art of ijaz is emphasized. In this context, the concept of "ihsân", which has an important place in Islamic culture, is discussed and the Prophet's (pbuh) It is emphasized that the Prophet's answer to the question "What is ihsân?" within the framework of the hadith of Gabriel is one of the most beautiful examples of the art of ijaz. It is stated that the concept of "ihsân" in the hadith expresses very deep meanings with a short and concise expression; it is detailed how the art of ijaz plays a role in effectively conveying religious and moral teachings in Islamic culture. As a result, the art of ijaz is presented not only as a literary art but also as a key element in the correct understanding of religious texts and especially hadiths.

Keywords: Arabic Language, Rhetoric, Meaning, Icâz, Hadith, İhsân.

Giriş

Belâgat, Arap dili ilimleri içinde en geç müstakil hale gelen ilim dalı olarak kabul edilir.¹ Birçok araştırmacı, meânî ve beyân ilimlerinin temellerinin Hicri 5. yüzyılın sonlarına doğru Cürcânî (ö. 471/1078-79) tarafından atıldığını kabul etse de, Cürcânî'den önceki âlimlerin yaptığı taksimat da belâgat terimlerinin tasnifi açısından son derece önemlidir.² Örneğin, İbnü'l-Mu'tezz (ö. 296/908), ilk belâgat kitabı olarak kabul edilen *Kitâbü'l-bedî'* adlı eserinde, günümüzde belâgat terimleri olarak kullanılan ıstılahları bedî' için kullanmıştır.³ Ancak, bahsedilen mütekaddimûn ulema, eserlerinde belâgat konularını gerek taksimat gerekse tertibat açısından dağınık ve düzensiz bir şekilde ele almışlardır. Bu durum, Sekkâkî (ö. 626/1229) ve Kazvî'nî'ye (ö. 739/1338) kadar devam etmiştir.

Sekkâkî *Miftâhü'l-'ulûm* adlı kitabında, meânî ve beyân olmak üzere belâgat ilmini iki kısma ayırmıştır. Eserinde bedî' konularına değinmiş olsa da, bu tabiri kullanmamıştır.⁴ Kazvî'nî ise, Sekkâkî'nin *Miftâhü'l-'ulûm* adlı eserini kısalttığı *Telhîsü'l-miftâh* adlı eserinde belâgat ilmini meânî, beyân ve bedî' başlıkları altında ele almıştır.⁵ Kazvî'nî'nin bu taksimatına dayanarak, âlimler belâgat ilmini üç alt dal (meânî, beyân ve bedî') olarak değerlendirmişlerdir. Çalışmada ele alınacak olan husus meânî ilminin konularındandır. Bu sebeple bu ilimden biraz bahsetmek yerinde olacaktır.

Meânî (معاني); sözlükte عني fiilinin masdar-ı mîmîsi olan معنى kelimesinin çoğulu olup “özen gösterilen, kastedilen şey, durumun varıldığı yer” gibi anlamlara gelmektedir.⁶ Belâgat ilminin ıstılahında ise meânî, “lafızların muktezâ-i hâle uygun kullanılmasını sağlayan ilim” şeklinde tarif edilmiştir.⁷ Başka bir ifadeyle meânî, mütekellim tarafından sözün hem yerinde hem de muhatabın durumuna uygun bir şekilde kullanılmasını sağlayan kurallar bütününden müteşekkil ilim dalıdır.⁸ Meânî kelimesinin bir belâgat terimi olarak kullanılmaya başlandığı zamanla ilgili net bir bilgi olmamakla beraber beyân ve bedî' tabirlerinden sonra kullanılmaya başlandığı hususunda dil âlimleri ittifak etmişlerdir.⁹

Meânî kavramının, nakdü's-şî'r, nahiv ve i'câzü'l-Kur'ân ilimleriyle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim bu kavram, meânî's-şî'r türü eserlerde şiir temaları anlamında, meânî'l-Kur'ân türü kitaplarda ise lügat, sözcük bilim ve gramer ağırlıklı olan tefsir ve tevil

¹ Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb el-Kazvî'nî, *el-İzâh fî 'ulûmî'l-belâga*, thk. Muhammed Abdulmun'im Hafâcî (Beyrut: Dârü'l-Cil, ts), 1/137; Abdurrahman b. Hasan el-Meydânî Habenneke, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye* (Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 1996), 1/131; Hulusi Kılıç, “Belâgat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/5/380-383.

² Kazvî'nî, *el-İzâh*, 2/189; Şevkî Dayf, *el-Belâga tetavvur ve tarih* (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, ts), 56; Mehmet Ali Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2010), 19.

³ Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Mü'tezz, *Kitâbü'l-bedî'*, thk. İrfan Matracî (Beyrut: Müessesetü'l-Kutubü's-Sekâfiyye, 2012), 15.

⁴ Ebü Yakup Yusuf b. Ebi Bekir b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhü'l-'ulûm* (Beyrut: Dârü'l Kutubi'l-'İlmiyye, 1987), 8.

⁵ Kazvî'nî'nin değerlendirmesi şu şekildedir: “Belâgat, istenilen manayı ifade etmede hatadan korunmak ve fasih olanı olmayandan ayırmaktır. Fasih olanı olmayandan ayırmak, lügat, sarf veya nahiv ilimlerinde açıklanır ya da his ile bilinebilir. Manayı ifade etmede hatadan korunmak meânî ilminin, ta'kidî maneviden sakınmak beyân ilminin, kelâmı güzelleştirme yollarını bilmek ise bedî' ilminin konusudur. Birçok âlim bu üç ilme beyân demişlerdir. Kimisi ise birinci kısmı meânî diğer iki kısmı beyân ilmi olarak isimlendirmişlerdir. Bu üç ilmin hepsine bedî' diyenler de olmuştur.” Detaylı bilgi için bk. Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb el-Kazvî'nî, *Telhîsü'l-miftâh* (Pakistan: Mektebetü'l-Büşra, 2010), 10-11.

⁶ Halil b. Ahmed Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Abdullahid Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003), 3/243; Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisü'l-luga* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979), 4/146; Ebü'l-Fazl Camâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dârü Sâdır, 1414), 4/3146.

⁷ Sekkâkî, *Miftâhü'l-'ulûm*, 161; Kazvî'nî, *el-İzâh*, 23; Kazvî'nî, *Telhîsü'l-miftâh*, 10; Habenneke, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, 1/138; İsmail Durmuş, “Meânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/204-206.

⁸ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*, 55.

⁹ Nasrullah Hacı müftüoğlu, *Belâgat İlmi ve Kur'ân*, ts., 23.

yerine kullanılmıştır.¹⁰ Konuları itibariyle belâgatteki meânî ilminin temeli sayılabilecek bir başka terim ise meânî'n-nahiv tabiridir. Bunu ilk defa Arap dil mantığını savunan Ebû Said es-Sîrâfî (ö. 368/979), Aristo mantığını ileri süren Mettâ b. Yûnus'a (ö. 328/940) karşı kullanmıştır.¹¹

Belâgat ilmindeki meânî ilminin konusuna gelince; genel olarak cümle ve çeşitleri, cümlelerin yer, zaman ve muhataplarına göre ifade biçimini kapsar. Bu itibarla meânî ilmi, haberî-inşâî kelamı ve çeşitlerini, isnâd, müsned-müsnedün ileyhin hallerini, müteallikât-i fiilin hallerini, vasil-fasil, icâz-itnâb-müsavat, kasr gibi konuları ve bunların yapılış keyfiyetlerini inceleyen ilim dalı olarak tanımlanmıştır.¹² Ancak, bu çalışmanın muhtevası gereği burada itnâb ve müsâvâtla özetle değinildikten sonra sadece icâz konusu işlenecektir.

Arapçada lafız ve mana arasındaki ilişki büyük bir öneme sahiptir. Bu bağlamda belâgat âlimleri, sözcük sayısının, anlamın ifade edilmesindeki rolünü ve önemini vurgulamak amacıyla çeşitli taksimler yapmışlardır. Temel ilke olarak, durum ve vaziyete göre kelimenin kemiyetiyle mananın keyfiyeti arasında bir tutarlığın var olması gerektiği varsayılmaktadır. Dolayısıyla, belâgat ilminin kriterlerine göre bu uyumun sağlanabilmesi için üç temel alternatif ortaya çıkmaktadır:

a) İcâz: Anlamı bozmaksızın maksadı daha az lafızla ifade etmektir. Buna göre az lafızla daha çok anlam ifade edilir.¹³

b) İtnâb: Bir faydaya binaen sözün asıl anlamdan daha fazla lafızla ifade edilmesidir. Bu sanatla, edebî bir derinlik ve anlam zenginliği kazandırarak metinlerin etkileyiciliği artırılmaktadır.¹⁴

c) Müsavat: Maksadı insanların alışık olduğu lafız ve ifadelerle dile getirmektir. Başka bir ifadeyle sözün ve mananın eşdeğer/eşit olmasıdır.¹⁵ Cümlede asıl olan budur. Nitekim genel olarak cümleler bu şekilde ifade edilir.

Bazı belâgat âlimleri bunu kişiye nispeten bir elbiseye benzetmişlerdir; Nitekim elbise bazen tam oturur buna müsâvât, bazen bol gelir buna itnâb, bazen de dar gelir buna da icâz demişlerdir.¹⁶ Ancak sözün belîğ olabilmesi için her üç durumda da muktezâ-i hâle uygun olması gerekmektedir. Söz gelimi itnâb gerektiren bir durumda icâz veya müsavat yapılması sözü belîğ olmaktan çıkarır.¹⁷

1. İcâz

İcâz (إيجاز) lügatte; "sözün kısa olması" anlamındaki وجز kökünden if'âl babından mastar olup "bir şeyi hızlı yapmak, azaltmak, hızlandırmak, az ve öz konuşmak, sözü kısa

¹⁰ Ahmed Matlûb, *Esâlibün Belâğhiyyetün (el-fesâhatu-el-belâgatu-el-meânî)* (Küveyt: Vekâletü'l-Matbû'ât, 1980), 67; Durmuş, "Meânî", 28/28/204-206.

¹¹ Ali b. Muhammed b. Abbas et-Tevhîdî Ebû Hayyân, *el-İmta' ve'l-muânese* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Ansariyye, 1424), 96; Durmuş, "Meânî", 28/204-206.

¹² Kazvîni, *Telhisü'l-miftâh*, 12-13; Kazvîni, *el-İzâh*, 3/97; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *el-Mutavvel 'ala't-talhîs* (İstanbul: Dersaadet, 1310), 37; es-Secyîd Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 58,179; Abdülaziz 'Atîk, *'İlmü'l-me'ânî* (Beyrut: Darü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 2009), 69; Habenneke, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, 1/161; Ali Bulut, *Belâgat Meânî - Beyân - Bedî* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 55.

¹³ Kazvîni, *el-İzâh*, 3/171; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 195.

¹⁴ Kazvîni, *el-İzâh*, 3/171.

¹⁵ Kazvîni, *el-İzâh*, 3/173.

¹⁶ Yahya b. Hamza b. Ali b. İbrahim el-Hüseynî et-Tâlîbî el-'Alevî, *et-Tirâz li esrâri'l-belâğa ve 'ulûmi hakâiki'l-i'câz* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Ansariyye, 1423), 3/176.

¹⁷ Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 195.

kesmek, kısa tutmak"¹⁸ anlamlarına gelmektedir. İstilahta ise, farklı şekillerde tanımı yapılmıştır. Bu tanımlar şu şekilde sıralanabilir; "maksadı en az tabir ile ifade etmek",¹⁹ "birçok manayı az lafızla dile getirmek",²⁰ "çok anlamı az sözcüğün altına sığdırmak",²¹ "amacını bilinen az lafızla ifade etmek",²² "maksadını anlamından daha az lafızla dile getirmektir."²³ Bütün bu tariflere bakıldığında kısacası îcâzın tarifi, "bilinen ve açıkça anlaşılan az sözle maksadı ifade etmektir"²⁴ şeklinde yapılabilir. Ayrıca îcâz ile ifade edilen söz, kısa olmakla birlikte amaçlanan manayı tam olarak karşılayacak özellikte olmalıdır. Aksi halde dile getirilen söz, maksadı tam olarak yansıtamayacak seviyede kısa ise bu îcâz değil, "ihlâl"²⁵ olur.²⁶

Araplar îcâzı câhiliye döneminden beri geniş bir yelpazede kullanmış ve Arapçanın en mühim üsluplarından biri olarak kabul etmişlerdir. Kendileri genel olarak uzatma ve ayrıntıya girmeyi hoş karşılamamışlardır.²⁷ Hatta onların zihninde belâgat, büyük ölçüde îcâz kavramıyla özdeşleşmiş durumdadır denebilir Ancak bir belâgat terimi olarak bu konuya ilk defa Sîbeveyhi (ö. 180/796), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musennâ (ö. 209/824 [?]) ve Ferrâ (ö. 207/822) gibi dil ve nahiv âlimleri işaret etmişlerdir. Konuyu belâgat açısından ele alan ilk kişi Câhiz (ö. 255/869) olmuşsa da îcâzı bugün bilinen taksimatıyla (îcâz-ı kısar - îcâz-ı hazf) ele almamış; daha çok örnekler vererek konuyu ifade etmeye çalışmıştır. Bugün bilinen taksimi yapan ilk kişi *en-Nuket fi îcâzi'l-Kur'ân* adlı risalesinde er-Rummânî (ö. 384/994) olmuştur.²⁸ Daha sonra Ebû Hilâl el-'Askerî (ö. 400/1009'dan sonra), Cürcânî, Râzî (ö. 606/1210), İbnü'l-Esîr gibi âlimler tarafından işlenen îcâz sanatı zamanla Sekkâkî, Kazvîni ve Teftâzânî (ö. 792/1390) gibi âlimler tarafından geliştirilerek günümüzdeki son hâlini almıştır.

Mütekaddimîn dönemi âlimleri, îcâzın hangi üslup türlerini kapsadığına dair pek çok ayrıntıya değinmişlerdir.²⁹ Ancak özellikle îcâz-ı kısar (sözü kısaltma) ve îcâz-ı hazif (kelime hafzetme) olarak iki ana tür üzerinde görüş birliğine varmışlardır.³⁰

1.1. Îcâz-ı Kısar

Îcâz-ı kısar, lafızda herhangi bir eksiltme olmadan az sözle çok anlam ifade etmektir.³¹ Bazı belâgat uleması îcâz-ı kısarı; "lafzı kısaltmayla manayı çoğaltmaktır" şeklinde tarif

¹⁸ Ferâhîdî, *Kitabü'l-'ayn*, 4/348-349; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 6/4771; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-belâgiyyeti ve tatavvuruha* (Beyrut: Dârü'l-'Arabiyyeti li'l-Mevsû'ât, 2006), 1/344.

¹⁹ 'Alevî, *et-Tirâz*, 3/176.

²⁰ Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 197.

²¹ Ahmed b. Mustafa el-Merâgî, *'Ulümü'l-belâğa (el-me'ânî, el-beyân, el-bedî')* (y.y.: y.y., ts.), 183.

²² Abdumuteal es-Sa'îdî, *Bugyetü'l-îzâh li telhîsi'l-miftâh fi 'ulûmi'l-belâğa* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2005), 2/324.

²³ Hasan b. İsmail el-Cenâcî, *el-Belâgatü's-sâfiyye fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2006), 236.

²⁴ Sekkâkî, *Miftâhü'l-'ulûm*, 277; Kazvîni, *el-Îzâh*, 3/171.

²⁵ İhlâl (إحلال): Lügate "çarpıklık bozukluk," manasına gelen "halel" (خلل) kökünden türetilmiş ve "bir şeye halel getirmek, bir şeyi bozmak" anlamına gelmektedir İstilahta ise "temel anlamın eksik anlaşılmasına neden olacak derecede sözün kısa tutulmasıdır." Detaylı bilgi için bk. Kazvîni, *el-Îzâh*, 139; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 481.

²⁶ Kazvîni, *el-Îzâh*, 139; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 481.

²⁷ Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-belâgiyye*, 1/344.

²⁸ İbn Sinan el-Hafâcî, *Sirrü'l-fesâha* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982), 211.

²⁹ İbnü'l-Esîr ve et-Tibî gibi bazı ulema îcâzı hazifli ve hazifsiz olara iki kısma ayırıyorlar. Hazifsiz îcâzı da kendi içinde üç kısma ayırıyorlar; 1. Îcâz-ı kısar: "lafzın manadan daha az olmasıdır." 2. Îcâz-ı takdir: "söylenen sözden daha fazla anlamın takdir edildiği cümledir." Aynı şekilde buna îcâz-ı tadyik de denir. 3. Îcâz-ı câmi': "lafzın birçok anlam ihtiva ettiği cümledir." Detaylı bilgi için bk. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şu'ayb el-Arnevûtî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2008), 529-530; Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-belâgiyye*, 1/347-349.

³⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 529; Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-belâgiyye*, 1/347.

³¹ Kazvîni, *el-Îzâh*, 3/181; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1957), 3/221; Habenneke, *el-Belâgatü'l-*

etmişlerdir. Bazıları da “lafzın, manaya göre alışıldık seviyeden daha az olmasıdır” şeklinde tarif etmişlerdir.³² Hâsılı icâz-ı kısır, cümleden herhangi bir hazif olmadan özlü bir şekilde maksadın ifade edilmesidir.

Bu sanatın önemine dayanarak bazı belâgat uleması “belâgat icâz-ı kısırdır” demişlerdir.³³ İcâz-ı hazifte de belâgat sanatı olmasına karşın derece itibarıyla icâz-ı kısırdan daha düşük seviyededir. Nitekim genel olarak “veciz söz” tabiri icâz-ı kısır için kullanılmıştır.³⁴ İcâz-ı kısırın belâgat ilminde güzel görünmesinin sebebi fesâhati iyi barındırmasındandır. Nitekim Hz. Peygamber'in أوتيت جوامع الكلم “Bana cevâmi’u’-kelim (veciz kelim kurma melekesi) verildi.”³⁵ hadisi bu bağlamda değerlendirilmiştir.³⁶

1.2. İcâz-ı Hazif

Anlamda eksiklik olmadan, bir veya birden fazla kelimenin kasıtlı olarak cümleden çıkarılmasına “icâz-ı hazif” denir. Bu edebi sanat sayesinde, sözler daha öz ve etkili hale gelmektedir.³⁷ Ma’mer b. Musennâ buna “el-mecâzü’l-muhtasar”³⁸ derken, Câhiz “el-icâzü’l-mahzûf” ve “el-keîâmü’l-mahzûf”³⁹ demiştir. Habenneke (ö. 1978), Cürçânî’nin, “Bir metinden bir isim hazfedilecekse, bu hazif cümleyi zayıflatmamalı; bilakis onu söylemekten daha güçlü ve güzel olmalıdır.” dediğini nakletmiştir.⁴⁰ Bu tür icâza genellikle, mâlûm veya öngörülebilir unsurları tekrar etmekten kaçınmak, dikkati asıl mesaja yönlendirmek, mefhum zenginliği oluşturmak, karineyle anlaşılabileni muhatabın zihnine havale etmek, lafzı sadeleştirmek, yahut kimi durumlarda edebe riayet gibi gerekçelerle başvurulur.⁴¹

2. Hz. Peygamber Hadislerinde İcâz

Allah, insanları doğru yola çağırmak için onlardan bazı kullarını peygamber olarak görevlendirmiştir. Bu görevi yerine getirebilmeleri için onları bazı özel nitelikler ve yeteneklerle donatmıştır. Örneğin, Hz. Dâvûd’a açık konuşma yeteneği ve hikmet verilmiştir.⁴² Hz. Mûsâ, kardeşi Hz. Hârûn’un kendisinden daha belîğ ve fasih olduğunu, bu sebeple onun da risâlet görevinde kendisine yardımcı kılınmasını Cenâb-ı Hak’tan talep etmiştir.⁴³

Yukarıda zikredilen misallerden de anlaşılacağı üzere, fesâhat ve belâgat, ilâhî mesajın muhataplara en etkili biçimde ulaştırılabilmesi açısından peygamberler için zarurî vasıflar

³² ‘Arabîyye, 2/29; Ebû İshâk İsmâ‘üddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî, *el-Atıf*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dârü’l-Kutubî’l-‘İlmiyye, ts.), 1/66; Merâğî, *‘Ulûmü’l-belâğa*, 188; Sa’îdî, *Bugyetü’l-izâh*, 2/332; Süyûtî, *el-İtkân*, 529.

³³ Süyûtî, *el-İtkân*, 529; es-Seyyid Ali Sadrüddin İbn Ma’sûm el-Medenî, *Envârü’r-rebî‘ fî envâ’i’l-bedî‘*, thk. Şakir Hadi Şükür (Necef: Matbaatu’n-Nu’mân, 1968), 6/239; Sa’îdî, *Bugyetü’l-izâh*, 2/332.

³⁴ Hâşimî, *Cevâhirü’l-belâğa*, 199.

³⁵ Hâşimî, *Cevâhirü’l-belâğa*, 199; ‘Atîk, *‘İlmü’l-me’ânî*, 176; Mehmet Ali Yekta Saraç, “İcâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/392-393; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*, 393.

³⁶ Ebû’l-Hasan Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü’rî Müslim, *el-Câmi’ü’s-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dârü İhyai’t-Turâsî’l-Arabî, t.y.), “el-Mesâcid ve mevâdi’ü’s-salât” 7, (1/372).

³⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 529.

³⁸ Kazvînî, *el-İzâh*, 3/184; Sa’îdî, *Bugyetü’l-izâh*, 2/335; Habenneke, *el-Belâgatü’l-‘Arabîyye*, 2/29; ‘Atîk, *‘İlmü’l-me’ânî*, 179; Saraç, “İcâz”, 21/392-393.

³⁹ Ma’mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî Ebû ‘Ubeyde, *Mecâzü’l-Kur’ân*, thk. Mehmet Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1381), 1/47, 1/247, 1/301, 2/143.

⁴⁰ ‘Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-tebyîn* (Beyrut: Mektebetü’l-Hilâl, 1423), 2/278.

⁴¹ Habenneke, *el-Belâgatü’l-‘Arabîyye*, 2/40.

⁴² İbn Ma’sûm el-Medenî, *Envârü’r-rebî‘ fî envâ’i’l-bedî‘*, 6/242-244; Saraç, “İcâz”, 21/392-393.

⁴³ *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), es-Sâd, 38/20.

⁴⁴ el-Kasas, 28/34.

arasında yer almaktadır. Bu itibarla, risâlet vazifesini en mükemmel şekilde ifâ eden Hz. Muhammed'in (s.a.v.) söz konusu hitabet ve beyan yetkinliğine diğer peygamberlerden daha ileri düzeyde sahip olması, tebliğ ettiği hakikatlerin delil bakımından açık ve kuvvetli olmasını temin etmesi açısından son derece mühimdir. Zira hem getirdiği mesajların evrensel olması hem de kendisinin hâtemü'l-enbiyâ olması bunu gerektirmektedir. Öte yandan bütün peygamberlerde olduğu gibi Hz. Muhammed'in de esas ve öncelikli görevinin tebliğ ve tebyîn olması hasebiyle daima hitap eden birisi olması bunu gerektiriyordu. Peygamberlik görevini yerine getirirken muhataplarını ikna etmek için onların anlayıp kavrayabileceği ve ikna edici bir dil kullanması göz ardı edilemez bir gerçektir. Bunun da herkes tarafından anlaşılması için Hz. Peygamber'in fasih ve belîğ olması gerekirdi.

Bir hatibin konuşmasındaki temel gaye, maksadını net, kısa ve anlaşılır bir şekilde muhataplarına aktarabilmesidir. Bunun içindir ki Hz. Peygamber gereğinden fazla konuşmayı uygun görmeyip îcâz yapmanın daha hayırlı olduğunu,⁴⁴ güzel konuştuğunu belli etmek için dilini eğip büken kişileri Allah'ın hoş karşılamadığını⁴⁵ ifade etmiştir. Öte yandan Hz. Aîşe Hz. Peygamber'in hitabetini anlatırken şunları dile getirmiştir: "O, sizin gibi ara vermeden peş peşe hızlı konuşan biri değildi."⁴⁶ "Muhatabının anlaması ve anlatılan hakkında herhangi bir şüphesinin kalmaması için kelimeleri tane tane söylerdi."⁴⁷ "Öyle ki söylediklerini sıradan bir insan saymaya kalksa sayabilir hatta ezberleyebilirdi."⁴⁸

Her bakımdan mûcîz olan Kur'ân'ın kendisine indirilmesi ve yukarıda sözü edilen özelliklerinden dolayı, Hz. Peygamber'in hadisleri belâgat açısından zirvede yer almaktadır. Edebî değer bakımından, fesâhat ve belâgat açısından Kur'ân-ı Kerîm'in dışında, hadislerin seviyesini aşan herhangi bir metin ortaya konulamamıştır.⁴⁹ Çünkü tarih boyunca bütün edebiyatçıları susturmuş olan ilahi tebliğin ilk muhatabı ve uygulayıcısı olan Resûlullah (s.a.s.), aldığı bilgileri muhataplarının algılayıp uygulayabileceği bir seviye ve üslupla tebliğ etmiştir.⁵⁰ Müttekaddimîn belâgat ulemasından Câhiz Hz. Peygamber'in belâgati hakkında şu ifadeleri dile getirmektedir:

"Hz. Peygamber'in beyanları, lafız bakımından kısa ve öz, anlam bakımından ise son derece derin ve kapsamlıdır. Bu ifadeler, edebî sanatlarla bezenmiş olmakla birlikte, doğal bir söyleyişe sahiptir; zorlama ve yapmacılıktan uzaktır. Nitekim "(De ki:) Ben olduğumdan başka türlü görünen biri değilim" âyeti, onun hitabının içtenliğini ve samimiyetini açıkça ortaya koymaktadır. ⁵¹ Resûlullah, uzatılması gereken yerde sözü uzatmış, îcâz yapılması gereken yerde ise kısaltmıştır. Vurgu yapılması gereken yerde vurgu yapmış, garip ve yabancı kelimeleri kullanmamış, sokak ağzı ile konuşmamıştır. O'nun konuştuğu her kelam, hikmet dolu olup ismet sıfatı ile donatılmış, başkaların desteğini almış, kolaylıkla başarı göstermiştir. O'nun hadisleri, insanlar nezdinde kabul görmüş, hem heybet hem de sevimlilik içeren ve tekrardan uzak sözlerdir. O'nun sözleriyle ne kimsenin ayağı kayar ne deliller yersiz kalırdı.

⁴⁴ Şerefüddin Hüseyin b. Abdullah b. Muhammed et-Tîbî, *Şerhü'l-mışkât (el-Kâşif 'an hakâiki's-sünen)*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Riyad: Mektebetu Nizâr el-Bâz, 1997), 10/3107 (No. 4803).

⁴⁵ Ebû Abdillâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaûti, vd. (y.y: Muessesetü'r-Risâle, 2001), 11/101 (No. 6543).

⁴⁶ Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe" 160, (4/1940).

⁴⁷ Zeynüddin Muhammed Abdürreûf b. Tâcîl'ârifin el-Haddâdî el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhü'l-Câmi'i's-sağîr* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1356), 2/10.

⁴⁸ Müslim, "ez-Züh'd" 71, (4/2298).

⁴⁹ Muhammed es-Sabbâğ, *el-Hadîsü'n-Nebevî (Mustalehuu-belâgatuhu-kutubuhu)* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1981), 51.

⁵⁰ Mustafa Ertürk, "Nebevî Sünnet'in Târihi Gerçeklikteki Konumu Açısından 'Kur'ân İslâm'ı' Söyleminin İlmî Değeri", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)* 1/1 (2003), 18.

⁵¹ es-Sâd, 38/86.

Ne bir muhalif onun karşısında durabilir, ne de bir hatip onu susturabilirdi. O, uzun konuşmayı az cümlelerle ifade ederken onları sadece doğruluk ile delillendirir, gerçekleri dile getirirken büyüleyici ve cazibeli kelimelerden de yararlanmazdı. İnsanlar, O'nun sözünden daha yararlı, daha muvafık, daha vezinli ve düzgün, telaffuzu bakımından daha akıcı, kolay ve hoş, mana bakımından daha açık ve fasih bir sözü kesinlikle duymamışlardır."⁵²

2.1. İcâz Sanatı Açısından Cibril Hadisindeki İhsân Kavramı

Aşağıda, Cibrîl hadisi olarak meşhur olan ve İslâm dininin temel öğretilerini içeren hadisin metni ve tercümesine yer verildikten sonra İslâm'daki "ihsân" kavramının önemi vurgulanacak ve ve hadiste yer alan şu ifade: " فَأَخْبَرَنِي عَنِ الْإِحْسَانِ. قَالَ: أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ. فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ، فَإِنَّهُ يَرَاكَ" belâgat açısından tahlil edilecektir.

عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، قَالَ: بَيْنَمَا نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَاتَ يَوْمٍ، إِذْ طَلَعَ عَلَيْنَا رَجُلٌ شَدِيدُ بَيَاضِ ثِيَابِهِ، شَدِيدُ سَوَادِ الشَّعْرِ. لَا يُرَى عَلَيْهِ أَثَرُ السَّفَرِ. وَلَا يَعْرِفُهُ مِنَّا أَحَدٌ. حَتَّى جَلَسَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَأَسْنَدَ رُكْبَتَيْهِ إِلَى رُكْبَتَيْهِ. وَوَضَعَ كَفَيْهِ عَلَى فَخْذَيْهِ. وَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ! أَخْبِرْنِي عَنِ الْإِسْلَامِ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْإِسْلَامُ أَنْ تَشْهَدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وَتَقِيمَ الصَّلَاةَ. وَتُؤْتِيَ الزَّكَاةَ. وَتَصُومَ رَمَضَانَ. وَتُحْجَّ النَّبْتَ إِنْ اسْتَطَعْتَ إِلَيْهِ سَبِيلًا. قَالَ: صَدَقْتَ. قَالَ فَعَجَبْنَا لَهُ. يَسْأَلُهُ وَيُصَدِّقُهُ. قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْإِيمَانِ. قَالَ: أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ. وَتُؤْمِنَ بِالْقَدَرِ خَيْرِهِ وَشَرِّهِ. قَالَ: صَدَقْتَ. قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْإِحْسَانِ. قَالَ: أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ. فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ، فَإِنَّهُ يَرَاكَ. قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنِ السَّاعَةِ. قَالَ: مَا الْمَسْئُولُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ. قَالَ: فَأَخْبِرْنِي عَنْ أَمَارَتِهَا. قَالَ: أَنْ تَلِدَ الْأُمَّةُ رَبَّتَهَا. وَأَنْ تَرَى الْحَفَاةَ الْعُرَاةَ الْعَالَةَ رِعَاءَ الشَّاءِ يَتَطَاوَلُونَ فِي الْبُنْيَانِ. قَالَ: ثُمَّ انْطَلَقَ. فَلَبِثْتُ مَلِيًّا. ثُمَّ قَالَ لِي: "يَا عُمَرُ! أَتَدْرِي مَنْ السَّائِلُ؟ قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: فَإِنَّهُ جَبْرِيلُ أَتَاكُمْ يُعَلِّمُكُمْ دِينَكُمْ."

Ömer b. el-Hattâb'tan (r.a.) rivayetle:

Bir gün Rasûlullah'ın (s.a.s.) huzurundaydık. Birden yanımıza elbiseleri beyaz, saçları siyah, üzerinde yolculuk izleri görülme-yen ve aramızdan kimsenin de tanımadığı bir adam çıkageldi. Nebi'nin (s.a.s.) yanına oturdu, dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini uylukları üzerine koydu ve:

Ey Muhammed, bana İslâm'dan haber ver, dedi.

Resûlullah (s.a.s.): "İslâm Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığına, Muhammed'in Allah'ın Resulü olduğuna şahadet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekatı vermen, Ramazan ayı orucunu tutman ve imkânın varsa hacca gitmendir." buyurdu.

Adam: Doğru söyledin, dedi.

(Ömer): Biz onun bu yaptığına hayret ettik. Hem ona soru soruyor, hem ona doğru söylüyorsun diyordu, dedi.

Sonra adam: Bana imandan haber ver, dedi.

Resûlullah (s.a.s.): "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, Resullerine, ahiret gününe iman etmen, bir de hayrıyla, şerriyle kadere iman etmendir." buyurdu.

(Adam): Doğru söyledin, dedi. Sonra: Bana ihsândan haber ver, dedi.

Resûlullah (s.a.s.): "Allah'a onu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Sen onu görmüyorsan da o seni görür." buyurdu.

Adam: Bana kıyametten haber ver dedi.

Resûlullah (s.a.s.): "Bu hususta kendisine soru sorulan sorandan daha bilgili değildir." buyurdu.

⁵² Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/13.

Adam: O halde bana onun alamet(ler)ini haber ver, dedi.

Resûlullah (s.a.s.): “Cariyenin kendi hanımefendisini doğurması, yalınayak, çıplak, yoksul koyun çobanı kimselerin uzun (yüksek) bina yapmakta birbirleriyle yarıştıklarını görmendir.” buyurdu.

(Ömer) dedi ki: Sonra adam gitti. Uzunca bir süre bekledim sonra (Resûlullah) bana: “Ey Ömer, o soru soran kimdi biliyor musun.” buyurdu. Ben: Allah ve Resulü en iyi bilendir, dedim. “O (gelen) Cibril’di. Size dininizi öğretmek üzere gelmişti.” buyurdu.⁵³

İslâm’ın inanç, ibadet ve ahlaki değerlerini kapsayan önemli kavramlardan biri, ihsân kavramıdır. Söz konusu kavram, Allah’ı görüyormuş gibi kulluk etmeyi ve her an O’nun huzurunda bulunma bilinciyle hareket etmeyi ifade etmektedir. Allah’ın insanı en güzel şekilde yaratması ve mükemmel bir yaratıcı olarak kendini göstermesi, Kur’ân’da ihsân kavramıyla farklı şekillerde vurgulanmıştır. Bu kavram, yüksek ahlaki bir değer olarak, peygamberler arasında özellikle Hz. Muhammed’e atfedilmiş ve onlardan “Muhsinler” olarak bahsedilmiştir.⁵⁴ İnsan, Allah’a karşı kulluk vazifesinin yanı sıra, insan ilişkilerinde ve tüm varlıklara karşı sergilediği tutum ve davranışlarda ihsân prensibiyle hareket etme yükümlülüğü altında tutulmuştur. Bu bağlamda, ihsân kavramı, İslâm’ın temel öğretilerinden biri olarak vurgulanmakta ve Müslümanları ahlaki bir sorumlulukla hareket etmeye teşvik etmektedir.⁵⁵

İhsân (إحسان); if’âl (إفعال) babından mastar olup “iyilik, başkası için hayırlı olan fiil, sadaka vermek”⁵⁶ anlamlarına gelmektedir. İhsân (إحسان) kelimesi her ne kadar in’âm (إنعام) anlamında kullanılmış olsa bile ikisi arasındaki fark; ihsân, başkası için olduğu gibi kendin için de olabilirken, in’âm sadece başkası için olan iyilik anlamındadır.⁵⁷

İhsân, İslâm kültüründe önemli bir kavramdır. Bu kavram Allah’a yönelik güzel davranışları ifade ederken, insanlarla olan ilişkilerde de en üst düzeyde mükemmeliyeti hedefler. Dolayısıyla bu kavram, sadece Allah’a karşı değil, aynı zamanda insanlar arasındaki etkileşimlerde de yüksek ahlaki standartları temsil eder.

Allah’a nispet edildiğinde ihsân; güzel davranma, affetme, ikramda bulunma, lütuf, yardım ve cömertlik gibi olumlu nitelikleri içerir. Bu, Allah’ın yarattıklarına olan sevgisinin bir göstergesi biçimidir.⁵⁸

İnsanlara nispet edildiğinde ise ihsân, iki temel düzeyde ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, Allah’ın gözetimindeymiş gibi her an O’na kulluk etmeyi içerir. Bu, kişinin içsel bir sorumluluk duygusuyla hareket etmesini ve Allah’ın huzurunda her an adil, merhametli ve doğru olma çabasını ifade eder. İkinci olarak, ihsân insanlar arasındaki ilişkilerde en iyi ve en güzel şekilde davranmayı içerir. Bu, dürüstlük, adalet, sevgi, saygı ve yardımseverlik gibi

⁵³ Müslim, "el-İmân" 1, (1/36).

⁵⁴ el-En’âm 6/84, Yûsuf 12/22, el-Kasas 28/14, es-Sâffât 37/105,110,121,131.

⁵⁵ Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 4/300.

⁵⁶ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzibü'l-luga*, thk. Muhammed ‘İvâd Mür’ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 4/183; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/117; Ahmed Muhtâr Abdulhamîd Ömer, *Mu‘cemü'l-lügati'l-Arabiyyeti'l-mu‘âsira* (Kahire: ‘Alemü'l-kutub, 2008), 1/497.

⁵⁷ Ebû'l-Feyz Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî Murtebâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Komisyon (Küveyt: Dârü'l-Hidâye, ts.), 34/421.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 4/305.

değerlere dayanır. İnsanlar arasındaki etkileşimlerde en yüksek ahlaki standartları korumak, ihsân kavramının pratik bir yansımasıdır.

İhsân kelimesi bu anlamıyla dinî terminolojide, Cibrîl hadisinde geçen "ihsân nedir?" sorusuna Hz. Peygamber tarafından verilen cevapla tanımlanmış bir terimdir. Bu ifade, Kur'ân'da hem Allah'a hem de insanlara nispet edilerek yetmişin üzerinde ayette isim, fiil ve mastar kalıplarıyla geçmektedir.⁵⁹

İslâm âlimlerinin Kur'ân ve sünnet ışığında ihsân kavramına yükledikleri anlamlara bakıldığında, genellikle şu şekilde kullanıldığı görülmektedir: "özellikle iyilikler konusunda farz olan asgari ölçüyü aşarak, isteyerek ve severek daha fazlasını yapmak" Nitekim *إذا أسأمت العبدُ فحسن إسلامه..* "Kişi Müslüman olur da Müslümanlığını iyi yaparsa..." şeklinde başlayan başka bir hadiste "Müslümanlığını iyi yaparsa" cümlesinin Cibril hadisindeki ihsân olduğu ve bunun ibadetlerdeki samimiyetin ileri seviyesi ve Allah'ın murakabesi altında olmak olduğu vurgulanmıştır.⁶⁰

Bu perspektifle ihsân; sadece başkalarına yardım etmeyi değil, aynı zamanda yapılan kötülükleri affedip hoşgörülü olmayı da içeren bir erdemdir. Bunun da en üst seviyesi, kişinin kendi çıkarlarına rağmen, kendisine zarar veren kişiye dahi sevgi ve iyilikle yaklaşabilme yeteneğidir.⁶¹ Bu anlamda ihsân, sadece Allah'a olan ibadetle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda diğer insanlara ve tüm yaratıklara karşılıksız bir şekilde iyilik yapma erdemi içerdiği söylenebilir.

İslâm toplumunda ihsân, sadece bireyin ihtiyaç anında başka birine yardım ettiği bir sadaka değil, aynı zamanda başkalarının zorluklarını hafifletmek, sıkıntılarını gidermek veya ihtiyaçlarına cevap vermek için sistematik bir şekilde çaba sarf etmeyi içeren bir farizadır. İslâm geleneği, fert ve toplumun, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma üzerine kurulu bir anlayışla, sıkıntıları aşmak ve ihtiyaçları gidermek amacıyla ihsâna aktif bir şekilde yönlendirilmesini teşvik etmektedir.

İşte Hz. Peygamber Cibril hadisinde "ihsân nedir" sorusuna verdiği cevap, belâgat ilmi açısından meânî ilminin konusu olan icâz üslubunu içermektedir. Hadis, bu üslubun iki kısmından biri olan icâz-ı kısarin en güzel kullanımına örneklik teşkil etmektedir. Zira oldukça kısa olmasına rağmen yukarıda yer verilen uzun cümlelerle ifade edilebilecek geniş anlamları barındırmaktadır. Dolayısıyla uzun bir cümlemin yerine kullanılmıştır.⁶² Bunu şu şekilde ifade edebiliriz: Yüce Allah, kullarına bazı şeyleri emretmiş, bazı şeyleri yasaklamıştır. İslâm dünyevî ve uhrevî olmak üzere çift yönlü bir müeyyide sistemine sahiptir. İslâm'ın uhrevî boyuta sahip olması, Allah'ın emir ve yasaklarına uyanlar için ahirette sevap/mükâfat/cennet; uymayanlar için günah/azap/cehennem öngörmesindendir. Dünyevî boyuta sahip olması ise Allah'ın emir ve yasaklarına uymayanlar için dünyada belirli bazı cezalar takdir etmesindendir.

Burada iki sebepten ötürü İslâm'ın uhrevî boyutunun daha baskın olduğu söylenebilir. Birincisi Allah'ın emirlerine uyanlar için dünyevî bir mükâfat beklentisi söz konusu

⁵⁹ Necmettin Şeker - Ferize Yeksek, "Hadislerde İhsan Kavramı", *Akademik-Us* 3/1 (2019), 18.

⁶⁰ Ali b. Halef İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi 'i's-Sahih (Şerhu İbn Battâl 'alâ Sahihi'l-Buhârî)*, thk. Yasir b. İbrahim Ebu Temîm (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1/98; Bedruddin Mahmud b. Muhammed el-'Aynî, *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahihi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 1/250.

⁶¹ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 7/400.

⁶² Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahihi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1392), 1/157.

olmayabiliyor. İkincisi Allah'ın emirlerine uymayanların çoğu durumlarda dünyevî cezadan kurtulabilmeleri mümkün iken uhrevî gûnahtan kurtulmaları mümkün değildir. Nitekim İslâm tarihi boyunca Müslüman toplumları zapturapt altına alan, İslâm'ın dünyevî müeyyide yönünden ziyade uhrevî müeyyide yönü olmuştur. Tam bu noktada murakabe denilen Allah'ın gözetimi altında olduğu şuuru devreye girmektedir. Zira ahirette cezaya çarptırılacağını bilen ve her daim inandığı Rabbi tarafından gözetildiğinin idrakinde olan bir birey, Allah'ın buyruklarına itaatsizlik edip O'na karşı isyankâr bir tutum sergileme cesaretinde bulunamaz.⁶³

Hiz. Peygamber, vahiy ile aldığı ilahi buyrukları insanlara tebliğ etmekle kalmamış, Allah'ın emir-yasaklarına uyulmadığında ne gibi sonuçların meydana geleceğini ve kulların sürekli olarak Allah tarafından gözetildiğini bildirmiştir. Söz konusu hadiste de özlü ifadelerle bütün bu hususları özetlemiştir.

"Şöyle ki: İnsanoğlu, öncelikle Allah'ın kudret ve güç bakımından sınırsız olduğunun bilincine varmalıdır. Aynı şekilde, Allah'ın mükâfatının da sonsuz olduğuna dair bir farkındalık geliştirmelidir. Bunun yanı sıra, insanın hayatını ilgilendiren her şeyin Allah'ın iradesine bağlı olduğu ve Allah'ın denetimi altında bulunduğu düşüncesiyle ibadetini daha dikkatli ve istekli bir şekilde yerine getirmesi gerekmektedir. Bu tür bir ibadet, bireyi amacına ulaştıracaktır. Sonuç olarak, dünya hayatında doğru yolu bulur, hem ruhsal hem de akılsal açıdan olgunlaşır. Böylece kendisi ve çevresi için faydalı bir birey olur. Allah, bu kişiden razı olur. Allah'ın sürekli denetimini hissettiği için, birey topluma zarar verebilecek eylemlerden kaçınır. Böylece hem birey hem de toplum huzura kavuşur." Bu açıklama, hadisin geniş anlamını yansıtmaktadır.

İnsanoğlu, fıtrat olarak maddî veya manevî açıdan kendisinden üstün olana karşı saygı gösterir. Bazen sevgiden, bazen de korkudan kaynaklanan bu saygı, dikkatli davranışı beraberinde getirir.⁶⁴ Nitekim bir kimsenin devlet başkanının huzurunda nasıl bir tutum sergileyeceği ya da bir çalışanın patronunun bulunduğu ortamda ne şekilde davranacağı bilinen bir gerçektir. Bundan ötürü mütekaddimûn âlimler, ibadetlerini hocalarının huzurunda yaparlardı. Böylece utançtan bile olsa ibadetlerini vakarlı bir şekilde eda etme gayretinde bulunurlardı.⁶⁵ Hiz. Peygamber, bu hadiste, ahiret kurtuluşunun formülünü sunmuştur. Çünkü insanoğluna bütün yaşantısında Allah'ı görüyormuşçasına davranmasını öğütlemiştir. Kişinin bu bilinçte olması ise ibadetini en derin huşu içerisinde eksiksiz bir şekilde eda etmesini ve kendisine çeki düzen vermesini sağlayacaktır. Zira insanın bu şekilde hareket etmesi, yaptığı bütün ibadetlerinde samimi olmasına ve diğer tasarruflarında titiz davranmasına vesile olacaktır.⁶⁶ Hülâsa bu hadis, Kâzî İyâz'ın (ö. 544/1149) da ifade ettiği üzere zahirî ve batınî ibadetlerin iman esasları, azalarla yapılan ameller, kalpte gizli olan ihlas ve amellerin afetlerinden korunma gibi bütün vazifelerini içermektedir. Öyle ki şer'î bütün ilimler bu hadise dayanmaktadır.⁶⁷ İbn Hacer Askalânî (ö. 852/1449), hadisin bu kısmı ile ilgili şöyle söylemiştir: "Bu hadisin ifade ettiği husus, dinin temel ilkelerinden biri olup Müslümanların önemli bir kuralı, sıddıkların dayanağı, sâliklerin arzusu, ariflerin hazinesi ve

⁶³ Mehmet Nezir Esin, *Sahîh-i Müslim'deki Hadislerin Edebî Sanatlar Açısından İncelenmesi (İcâz, İtnâb, Müsâvât ve Kasr Bağlamında)* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ts.), 105.

⁶⁴ Yahya b. Hamza b. Ali b. İbrahim el-Hüseynî et-Tâlibî el-'Alevî, *el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravdü'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Dârü'l-Minhâc, 2009), 2/42.

⁶⁵ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 9/350.

⁶⁶ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/157.

⁶⁷ Mûsa Şâhin Lâşîn, *Fethü'l-mün'im şerhu Sahîhi Müslim* (Kahire: Dârü'ş-Şurûk, 2002), 1/31; Nevevî, *el-Minhâc*, 1/158.

sâlihlerin yoludur. Bu yönüyle hadis, Hz. Peygamber'e verilen cevâmiu'l-kelim (az sözlerle çok anlam ifade etme) özelliğini en güzel şekilde yansıtan örneklerden biri olduğu ortaya çıkmaktadır."⁶⁸

Sonuç

Bu çalışmada, Hz. Peygamber'in hadislerinde belâgat ilminin önemli bir unsuru olan icâz sanatı, özellikle Cibrîl hadisindeki "ihşân" kavramı özelinde incelenmiştir. Belâgat, Arap dili ilimlerinde dilin güzellik, etki ve açıklık yönlerini ortaya koyan bir ilim dalı olarak, özellikle icâz sanatının kullanımıyla derin bir anlam ifade etmektedir. İcâz, az lafızla çok anlam ifade etme sanatı olarak tanımlanmış ve bu sanatın Arap dili ile İslâmî metinlerdeki yeri analiz edilmiştir.

Çalışmada, meânî ilminin belâgat içindeki konumu ve icâz sanatının bu ilim dalıyla olan ilişkisi ortaya konulmuştur. Meânî, sözün anlamının doğru bir şekilde aktarılması ve anlamın muhataba uygun şekilde sunulmasını sağlayan kuralları içerirken, icâz, bu süreci az lafızla çok şey ifade ederek daha etkili hale getirmektedir. Özellikle icâz-ı kısar türünün Hz. Peygamber'in hadislerinde nasıl işlendiği, metinlerdeki derin anlamın nasıl kısa ve öz bir biçimde sunulduğunu gösteren örneklerle açıklanmıştır.

Cibrîl hadisinde yer alan "ihşân" kavramının incelenmesi, icâz sanatının belâgat açısından ne denli önemli ve etkileyici bir örneğini teşkil ettiğini göstermektedir. Hz. Peygamber'in *"Allah'a onu görüyormuş gibi ibadet etmendir. Sen onu görmüyorsan da o seni görür."* şeklindeki ifadesi, icâz-ı kısarın mükemmel bir örneği olup, kısa bir anlatımla derin bir manayı içermektedir. Bu hadis, icâz sanatının etkili bir biçimde nasıl kullanıldığını ve belâgat ilminin teorik çerçevesini nasıl somutlaştırdığını göstermektedir. Hadisteki üslup, sadece dinî öğretilerin doğru ve etkili bir şekilde aktarılmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda dilsel ve edebî zenginliğiyle de dikkat çekmektedir.

Bu çalışmada, Hz. Peygamber'in hitabetinin, icâz sanatının inceliklerini yansıttığı ve mesajlarının hem anlaşılır hem de ikna edici bir şekilde sunulduğu ortaya koyulmuştur. "İhşân" kavramının İslâm kültüründeki merkezî rolü, icâz sanatıyla güçlendirilerek daha etkili bir biçimde ifade edilmiştir. Bu bağlamda, hadislerin sadece dinî metinler olarak değil, aynı zamanda edebî ve belâğî şaheserler olarak da değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Çalışmada, belâgat ilmi ile hadisler arasındaki ilişki derinlemesine incelenerek, İslâmî metinlerin dilsel ve anlamsal zenginliğine dikkat çekilmiştir. Elde edilen bulgular, Hz. Peygamber'in sözlerinin sadece dinî öğretiler açısından değil, aynı zamanda dil ve edebiyat çalışmalarında da önemli bir kaynak oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu araştırma, icâz sanatının hadislerdeki uygulamalarını daha geniş bir perspektifle ele alarak, dinî metinlerin anlaşılmasındaki rolünün ilerleyen çalışmalarda daha derinlemesine incelenmesini önermektedir.

Kaynakça

Abdulhamîd Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemü'l-lügati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsira*. 4 Cilt. Kahire: 'Alemü'l-kutub, 2008.

⁶⁸ Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahihi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379), 1/120.

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnaûtî, vd. y.y: Muessesetü'r-Risâle, 2001.
- 'Alevî, Yahya b. Hamza b. Ali b. İbrahim el-Hüseynî et-Tâlibî el-. *el-Kevekbü'l-vehhâc ve'r-ravdü'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 26 Cilt. Dârü'l-Minhâc, 2009.
- 'Alevî, Yahya b. Hamza b. Ali b. İbrahim el-Hüseynî et-Tâlibî el-. *et-Tirâz li esrârî'l-belâğa ve 'ulûmi hakâiki'l-i'câz*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Ansariyye, 1423.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- 'Atîk, Abdülaziz. *'İlmü'l-me'ânî*. Beyrut: Darü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 2009.
- 'Aynî, Bedruddin Mahmud b. Muhammed el-. *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Bulut, Ali. *Belâgat Meânî - Beyân - Bedî'*. İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Basım., 2015.
- Câhiz, 'Amr b. Bahr el-. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1423.
- Cenâcî, Hasan b. İsmail el-. *el-Belâgatü's-sâfiyye fî'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2006.
- Dayf, Şevkî. *el-Belâğa tetavvur ve tarîh*. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 9. Basım., ts.
- Durmuş, İsmail. "Meânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/2004-2006. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ebû Hayyân, Ali b. Muhammed b. Abbas et-Tevhîdî. *el-İmta' ve'l-muâne*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Ansariyye, 1424.
- Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Mehmet Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1381.
- Ertürk, Mustafa. "Nebevî Sünnet'in Târihî Gerçeklikteki Konumu Açısından 'Kur'ân İslâm'ı Söyleminin İlmî Değeri". *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)* 1/1 (2003), 7-29.
- Esin, Mehmet Nezir. *Sahîh-i Müslim'deki Hadislerin Edebî Sanatlar Açısından İncelenmesi (Îcâz, İtnâb, Müsâvât ve Kasr Bağlamında)*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ts.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed 'İvad Mür'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-'Arabî, 2001.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. *Kitabü'l-'ayn*. thk. Abdulhamid Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003.
- Habenneke, Abdurrahman b. Hasan el-Meydânî. *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Hacı müftüoğlu, Nasrullah. *Belâgat İlmi ve Kur'ân*, ts.
- Hafâcî, İbn Sinan el-. *Sirrü'l-fesâha*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1982.
- Hâşimî, es-Seyyid Ahmed el-. *Cevâhirü'l-belâğa fî'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- İbn Battâl, Alî b. Halef. *Şerhu'l-Câmi 'i's-sahîh (Şerhu İbn Battâl 'alâ Sahîhi'l-Buhârî)*. thk. Yasir b. İbrahim Ebu Temîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım., 2003.

- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemu mekâyîsu'l-luga*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Camâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Ma'sûm el-Medenî, es-Seyyid Ali Sadruddin. *Envârü'r-rebî' fî envâ'i'l-bedî'*. thk. Şakir Hadi Şükür. 7 Cilt. Necef: Matbaatu'n-Nu'mân, 1968.
- İbnü'l-Mü'tezz, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed. *Kitâbü'l-bedî'*. thk. İrfan Matracî. Beyrut: Müessesetü'l-Kutubü's-Sekâfiyye, 2012.
- İsferâyînî, Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-. *el-Atvel*. thk. Abdulhamid Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, ts.
- Kazvînî, Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb el-. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*. thk. Muhammed Abdulmun'im Hafâcî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 3. Basım., ts.
- Kazvînî, Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb el-. *Telhîsü'l-miftâh*. Pakistan: Mektebetü'l-Büşra, 2010.
- Kılıç, Hulusi. "Belâgat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/380-383. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Lâşîn, Mûsa Şâhîn. *Fethü'l-mün'im şerhu Sahîhi Müslim*. 10 Cilt. Kahire: Dârü's-Şurûk, 2002.
- Matlûb, Ahmed. *Esâlîbü'n Belâğîyyetiün (el-fesâhatu-el-belâgatu-el-meânî)*. Küveyt: Vekâletü'l-Matbû'ât, 1980.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-belâğîyyeti ve tatavvuruhâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-'Arabîyyeti li'l-Mevsû'ât, 2006.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa el-. *'Ulûmü'l-belâga (el-me'ânî, el-beyân, el-bedî')*. y.y.: y.y., ts.
- Murteâ ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Komisyon. Küveyt: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'ârifin el-Haddâdî el-. *Feyzü'l-kadîr şerhü'l-Câmi'i's-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1356.
- Müslim, Ebü'l-Hasan b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *el-Câmi'ü's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. Beyrut: Dârü İhyai't-Turâsî'l-Arabî, t.y.
- Nevevî, Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref b. Mürî en-. *el-Minhâc şerhu sahîhi Müslim b. Haccâc*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2. Basım., 1392.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhü'l-gayb*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 3. Basım., 1420.
- Sabbâğ, Muhammed es-. *el-Hadîsü'n-Nebevî (Mustalehuhu-belâgatuhu-kutubuhu)*. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 4. Basım., 1981.
- Sa'idî, Abdulmuteal es-. *Bugyetü'l-izâh li telhîsü'l-miftâh fî 'ulûmi'l-belâga*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 17. Basım., 2005.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta. "İcâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Saraç, Mehmet Ali Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belagat*. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, 10. Basım., 2010.
- Sekkâkî, Ebû Yakup Yusuf b. Ebi Bekir b. Muhammed b. Ali es-. *Miftâhü'l-'ulûm*. Beyrut: Dârü'l Kutubi'l-'İlmiyye, 2. Basım., 1987.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şu'ayb el-Arnevûtî. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2008.
- Şeker, Necmettin - Yeksek, Ferize. "Hadislerde İhsan Kavramı". *Akademik-Us* 3/1 (2019), 15-39.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer el-Herevî el-Horâsânî et-. *el-Mutavvel 'ala't-talhîs*. İstanbul: Dersaadet, 1310.
- Tîbî, Şerefüddin Hüseyin b. Abdullah b. Muhammed et-. *Şerhü'l-mişkât (el-Kâşif 'an hakâiki's-sünen)*. thk. Abdulhamid Hindâvî. 13 Cilt. Riyad: Mektebetu Nizâr el-Bâz, 1997.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1957.